

De Klassiek Gereformeerde Liturgie 1.0

Uitbreiding tot en Verspreiding van het Zevental Liturgische Formulieren door de Nationale Synode te 's-Gravenhage 1586

Erik A. de Boer & Moses Lim

Abstract

The National Synod of the Reformed Churches was convened by the Earl of Leicester in The Hague in 1586 in a period of crisis. One of the Synod's results was the Church Order, of which handwritten copies were sent to the provincial synods and classes. The synod's second major work was on the liturgical formularies. While the 'ceremonies' in the Dathenus Psalter only contained three forms, Synod 1586 validated a shorter version of the formulary for baptism and composed four new ones. The present article studies how these new forms came on the agenda and how they were disseminated. Examples from the acts of provincial synods and a classis bring to light traces of the first impact of the 'Liturgy of The Hague', which brought the number of full liturgical formularies from three to seven, completing the upgrading of the reformed liturgy.

Keywords

Liturgical formulary, National Synod of The Hague 1586, church order, Robert Dudley – earl of Leicester, Dathenus Psalter

Inleiding

Sinds de verschijning van Petrus Datheens uitgave van de Psalmen in Nederlandse vertaling te Heidelberg beschikten de gereformeerden over liturgische formulieren voor doopbediening, avondmaalsviering en huwelijksbevestiging.¹ In hetzelfde jaar 1566 was in Londen de berijming van Jan Utenhove verschenen. Daarin kwamen eveneens liturgische formulieren beschikbaar, ook voor de liturgische vormgeving van openlijke schuldbelijdenis en verzoening, excommunicatie van een gemeentelid of de

1) *De Psalmen Davids, ende ander lofsanghen, wt den Francoyschen dichte in Nederlandschen ouerghesett, doer DOER PETRVM DATHENVM. Metgaeders den Christelicken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden. [...]* (Heidelberg, 1566).

wederopneming van een afgesneden persoon.² Zo hadden de Gereformeerden in de periode van de vluchtelingengemeenten en ondergrondse reformatie twee verschillende kerkboeken. Wat gebeurde er na de Opstand en tijdens de vestiging van de Gereformeerde Kerken in de Nederlanden?

Twintig jaar na de publicatie van de twee kerkboeken verschenen in 1586 – zonder nadere verklaring – ook nieuw gecomponeerde formulieren voor a. de (eerste) bevestiging van predikanten, b. de gezamenlijke bevestiging van ouderlingen en diakenen, c. de afsnijding van een hardnekkig zondaar van de gemeente en d. de hernieuwde opname van een bekeerd zondaar in de gemeente. De twee laatstgenoemde formulieren waren niet aan het Londense kerkboek van Utenhove ontleend, maar ook nieuw geschreven.

Dat roept een aantal vragen op die in het kerkhistorisch onderzoek nauwelijks gesteld, laat staan beantwoord zijn. Leefde in de kerken de wens om het aantal formulieren uitgebreid te zien? We weten wel dat, maar niet hoe de nationale synode 's-Gravenhage in 1586 een viertal nieuwe formulieren vaststelde. Is iets over de aanleiding, werkwijze en invoering te ontdekken? Hoe en wanneer is het zevental formulieren in Psalmboek en Bijbeluitgaven terecht gekomen?

1 Aandacht voor 's-Gravenhage

Bij de start van het project *'The dynamics of the classical reformed liturgy in the Netherlands: its texts and their history'* werd al spoedig duidelijk dat we onderzoek zouden moeten doen naar de nationale synode die in 1586 te 's-Gravenhage gehouden is.³ Immers, toen brachten de daar vertegenwoordigde kerken het aantal voor de liturgie bestemde formulieren in één keer van drie op zeven. In later jaren zou nog enige diversificatie plaatsvinden, zoals toen een formulier voor de doop van volwassenen werd toegevoegd. Wat de liturgische formulieren betreft zou de synode te Den Haag echter niet overtroffen worden. Daarmee was 'De Liturgie', zoals die achter het Psalmboek te vinden was, zo goed als compleet.

Het meest recente grondig onderzoek naar de Haagse synode, uitgevoerd door F.L. Rutgers, verscheen in 1899. Hij bood een kritische editie van de kerkorde die in 1586 werd vastgesteld.⁴ Daarnaast gaf hij in bijlagen de documenten uit die in het Oud-Synodaal Archief bewaard zijn. Aan de meeste nationale synodes van de zestiende eeuw zijn tegen het eind van de vorige eeuw kerkhistorische studies

2) *De psalmen Davidis, in Nederlandischer sangs-ryme, door Ian VVtenhoue van Ghentt* (London: John Daye, 1566). Voor transcriptie zie https://www.dbnl.org/tekst/uten003psal01_01/colofon.php, geraadpleegd 3 oktober 2022.

3) Voor de projectbeschrijving zie *"The dynamics of the classical reformed liturgy in the Netherlands: its texts and their history"*, onder welke titel de projectbeschrijving door Klaas-Willem de Jong verscheen in *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 34 (2018): 1-13, doi: 10.21827/5bfeaab32cddb.

4) Frederik Lodewijk Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1899; Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980), 481-643.*

gewijd: Emden 1571, Dordrecht 1578 en Middelburg 1581.⁵ Diezelfde aandacht is nog niet aan de daaropvolgende, die van 's-Gravenhage 1586, besteed.⁶ De handgeschreven acta, die licht op de ontstaansgeschiedenis van dit corpus liturgische formulieren hadden kunnen werpen, zijn al sinds het eind van de zestiende eeuw vermist. Kort na de verschijning van Rutgers' editie ontdekte L.A. van Langeraad echter een tweetal exemplaren van de Haagse kerkorde, getekend door preses Kimedoncius en scriba Helmichius. Een van die handschriften bevatte bovendien een vijftal liturgische formulieren die in Den Haag in 1586 zijn vastgesteld.⁷ Het jaar waarin de liturgische formulieren van Den Haag in druk verschenen leek 1589 te zijn. Onder de anno 2022 digitaal toegankelijke Bijbels bood die van J. Paedts uit 1589 alle zeven formulieren.⁸

Dit beperkte corpus aan primaire bronnen en secundaire literatuur lag aan de basis van het onderzoek naar de synode 's-Gravenhage.⁹ Dit artikel is het voorlopig resultaat van nadere studie, opgezet vanuit de vraag wat gezegd kan worden over de aanleiding en werkwijze waarmee de synode in 1586 tot uitbreiding van het aantal formulieren kwam. Omdat alle deelprojecten over de onderscheiden formulieren met deze synode te maken krijgen, leek één afzonderlijk artikel over Den Haag 1586 gewenst. Toch was het de gezamenlijkheid van het project dat inzichten bracht die het huidige artikel meerdere malen op zijn kop zette en tot herziening aanleiding gaf.

5) Johann Friedrich Gerhard Goeters (ed.), *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571. Im lateinischen Grundtext, mitsamt den alten niederländischen, französischen und deutschen Übersetzungen* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchner Verlag, 1971); Doede Nauta & Jan Pieter van Dooren (red.), *De nationale synode van Dordrecht 1578* (Amsterdam, 1978); Jan Pieter van Dooren (red.), *De nationale synode van Middelburg in 1581. Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* (Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1981). Ook een grondige studie van de provinciale synode Dordrecht 1574 ontbreekt. De literatuur over Emden 1571 is omvangrijk.

6) Dat de groep kerkhistorici die over de eerdere synodes publiceerde ook een project rondom die van 1586 van plan waren, blijkt uit de publicatie van een van hen, Rolf Hendrik Bremmer, "De nationale synode van 's-Gravenhage (1586) in haar politieke en kerkelijke context," *Kerk en Theologie* (1988): 181-204.

7) Algemeen Rijksarchief, archief classis Dordrecht 1573-1932, inv.vr. 77. Lambregt Abraham van Langeraad, *Synodalia*, in: *De Navorscher* 51 (Utrecht, 1901): 347-383, 433-460. Zie ook zijn *De tekst van de liturgie der Nederlandsche Gereformeerde Kerken. Op- en aanmerkingen naar aanleiding van H.H. Kuyper's geschrift: De authentieke tekst der liturgische geschriften gehandhaafd tegen Prof.Dr. M.A. Gooszen* (Leiden: E.J. Brill, 1901), 1-25.

8) *Biblia: Dat is, De gantsche Heylighe Schrift, grondelick ende trouwvelick verduytschet. Met verclaringhe duysterer woorden, redenen ende spreucken, ende verscheyden lectien, die in ander loflicke Ouersettinghen gheuonden, ende hier aen de cant toeghesettet zijn. Met noch rijcke aenwijsinghen der ghelijck ofte ongelijck stemmenden plaetsen, op het alder ghewiste, met Scheyt-letteren ende Versen ghetale (daer een yeghelick Capittel na Hebreischer wijze, mede onderdeylt is) verteeckent* (Leiden: Jan Paedts Jacobszoon & Jan Bouwenszoon, 1589). Zijn uitgave van het Psalmboek van Datheen in 1587 bevat de Haagse formulieren nog niet.

9) Belangrijk is Freek de Jong en Klaas-Willem de Jong, "Van forme naar formulier. Het ontstaan en de ontwikkeling van het klassieke gereformeerde doopsformulier in de Nederlandse reformatie," *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 14 (1998): 7-59 (vooral par. 3.2).

Om te laten zien hoe de identificatie van (tot dan toe) onbekende edities nieuwe inzichten gaf, documenteren wij die momenten in de loop van dit artikel (1). Eerst bezien we de historische context van de synode 1586 (2). Vervolgens moet een en ander gezegd worden over de verslaglegging van de Haagse synode (3). Dit profileert de betekenis van een handgeschreven tekst van de bewerking van het doopsformulier en het viertal nieuwe formulieren (4). De vondst van een tweetal drukken uit het jaar 1586 wijst op gerichte communicatie met de kerken (5) die door middel van vragen de agenda bepaald hadden (6). Een volgend punt van onderzoek is de vraag hoe de verhouding is tussen de Haagse kerkorde en de liturgie (7), en tenslotte of er sporen van ingebruikneming van ‘De Liturgie’ van 1586 in acta van provinciale synoden en classes te vinden zijn (8).

2 De Nederlanden en 's-Gravenhage 1586

De moord op prins Willem van Oranje in 1584 en de val van Antwerpen in 1585 lagen vers in het geheugen toen de Staten-Generaal, op zoek naar geopolitiek houvast, koningin Elizabeth I van Engeland vroegen de soevereiniteit te willen aanvaarden. Zij weigerde, maar zond wel Robert Dudley, graaf van Leicester, die als Gouverneur-Generaal en opperbevelhebber van het Staatse leger van – nog slechts Noordelijke – Nederlanden zou optreden. Het verlies van de leider van de Opstand en ook dat van de zuidelijke gewesten schiep verwarring. Bovendien duurde een aantal conflicten rond predikanten voort, zoals rond Caspar Coolhaes in Leiden, Herman Herberths in Gouda, Hubert Duifhuis in Utrecht (waar Leicester zich vestigde) en zelfs Petrus Datheen – vertaler en uitgever van het eerste liedboek met formulieren in 1566 – die na zijn dienst in Gent ontspoorde. De Staten van Holland hadden de kerkorde zoals die door de synode van Middelburg 1581 was aangenomen, niet geaprobeerd en hielden vast aan hun zeggenschap van de overheid bij de benoeming van en het toezicht op predikanten.

Leicester vertegenwoordigde in de Nederlanden het ideaal van een protestants verbond. Het plan opnieuw een nationale synode te beleggen was niet aan dovemansoren gezegd. De synode van Middelburg had Gent aangewezen als samenroepende kerk, maar in 1584 werd die stad belegerd en vroeg de gereformeerde kerk te Gent aan Antwerpen die taak over te nemen. Maar ook Antwerpen slaagde er niet op tijd in een synode te organiseren. De Arnhemse predikant Johannes Fontanus (1545-1615) kwam toen samen met Arent Cornelisz. (c.1548-1605), predikant te Delft en preses van de synode 1581, in actie. Sleutelfiguur in de contacten met Leicester was ook Adrianus Saravia (1532-1612), hoogleraar en sinds 1585 rector-magnificus van de universiteit te Leiden.¹⁰ De synode te 's-Gravenhage

10) Vgl. Bremmer, “De nationale synode van 's-Gravenhage (1586),” 187v. Zie over deze drie invloedrijke theologen resp.: Antoon Edmond Maria Janssen & Kosterus Gerard van Manen, *Johannes Fontanus. Een Gelders predikant in dienst van de orthodoxie, 1545-1615* (Zutphen: Valkhof Pers, 2012); Hendrik Johan Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)* (Amsterdam: Nordemann, 1950); Willem Nijenhuis, *Adrianus Saravia (c.1532-1613). Dutch Calvinist, first Reformed defender of the English episcopal Church order on the basis of the ius divinum* (Leiden: E.J. Brill, 1980).

werd speerpunt in Leicesters politiek beleid.

De synode vergaderde van 20 juni tot 1 augustus 1586.¹¹ Iets van de voorbereidingen kunnen we afleiden uit de acta van de provinciale synodes. Zo maakt de provinciale synode Zuid-Holland, gehouden te Rotterdam, melding van de opdracht van de Staten “opt begeeren van syn Excellentie den grave van Lesester” om voorbereidingen te treffen voor de aanstaande generale synode die op 20 juni te 's-Gravenhage moest beginnen.¹² Koningin Elizabeth van Engeland had de graaf van Leicester “sonderlyck belast [...] opsichte ende sorghe te nemen over de christelycke religie, ruste ende eendracht van den kercken ende ghemeynten, overmidts de welvaert van dese landen soo grootelycx daeraen ghelegen was.”¹³ Beste middel daartoe leek hem het houden van een nationale synode. Het bekendste resultaat van de synode 's-Gravenhage was de vaststelling van de kerkorde en de bekrachtiging ervan door Leicester. Uit teruggevonden afschriften met oorspronkelijke signatuur van de moderamenleden blijkt dat de synode de kerkorde direct aan de provinciale synoden en classes in de Republiek gezonden heeft. De Staten van Holland zelf hebben de kerkorde van 1586 niet zondermeer aanvaard.¹⁴

3 De scriba en de acta

Het beeld van de verzending van stukken strookt met de zorgvuldigheid die Helmichius als scriba aan de handelingen besteedde. Die zorg blijkt het duidelijkst wanneer hij een vol jaar later schrijft: “Als ick my dese dagen begeven hadde om te oversien ende geheel int nette te stellen alle de degelickste acten vanden lesten Nationalen Synodo ...” en “de acten eens Nationalen Synodi sien zeer verre.”¹⁵ Hij is echter niet zeker in welke vorm hij de zaak Coolhaes moet verslaan: als een uitvoerig vertrouwelijk verslag of een korte versie voor breder publiek? Uit de verwoording blijkt dat de scriba zorgvuldig aantekeningen had gehouden. Hij legde aan assessor Cornelii een proeve van beide vormen voor en vroeg advies “aen welcker van beyde manieren u lieve dunckt dat ick behoore te houden om in 't authentyck exemplaer te stellen ende in rei memoriam te laten.” Helmichius vraagt terugzending van “dese selfde copye”, namelijk van de vorm die Cornelii adviseert te volgen. Hij besluit zijn brief met een verontschuldiging voor het extra werk, maar formuleert het doel ervan zo: “opdat oock de acten

11) Het ‘Boek van Cabeljauw’ bevat een afschrift, mogelijk rechtstreeks, uit de oorspronkelijke notulen, zoals de namen van alle afgevaardigden – oorspronkelijk handtekeningen – doet vermoeden (HUA, OSA, inv. nr. 1401, f. 374v; afgedrukt in C. Hooijer, *Oude Kerkenordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638)* (Zaltbommel: Noman & Zoon, 1865), 253v.

12) Johannes Reitsma en Sietze Douwes van Veen, *Acta* 2, 263. Vgl. art. 5 (a.w., 265).

13) Met verwijzing naar het origineel van Leicesters instructie van 8 mei te Utrecht.

14) Vgl. de approbatie door de Staten van Holland, door Rutgers gedateerd als tussen 5 en 9 december 1586 (a.w., 625v).

15) “Helmichius aan Cornelii, 10 september 1587,” in: Janssen en van Toorenenbergen, *Werken der Marnix-Vereeniging III/IV*, 72v.

des Synodi te suyverder mogen sijn.”¹⁶ In een brief van november 1587 speelt tenslotte de vraag of de ‘acten’ ook in het Frans vertaald moeten worden, omdat de synode immers gehouden is “uit name van de Kercken van beyde talen.”¹⁷

De relevantie van de acta blijkt uit teksten over de Psalmberijming van Marnix van St. Aldegonde. Hoewel dit aspect van de liturgie in deze studie terzijde blijft, benadrukt de aandacht voor deze nieuwe berijming opnieuw het belang van de Haagse synode. Rutgers biedt een document met het opschrift: “Extract uyt d’Acten des Nationalen Synodi gehouden in Sgravenhage den 20^e Junii etc. 1586, van den 21 Julii.” Helmichius zelf attesteerde de coupure uit de notulen. Daarmee kon het voorlopige besluit over mogelijke invoering aan de kerken bekend gemaakt worden.¹⁸

De centrale rol van Werner Helmichius als scriba blijkt nog drie jaar later in de acta van de particuliere synode Noord-Holland 1589. Vanuit de classis Enkhuizen wordt gevraagd of de afgevaardigde van de magistraat in de kerkraad behoort te zwijgen. Besloten wordt dit punt van kerkorde schriftelijk aan Helmichius “als gewesenen scribam in den nationaelen synodo in ’s-Graevenhaege” te Utrecht voor te leggen. Het verzoek is “dat hij in den 34 artickel desselven synodi wil naesoecken, of ooc eenige mentie daerinne uitgedrukt is van het stilswijgen dergener die uit den magistraet den kerckenraet bygevoeght worden.”¹⁹ De voormalig scriba wordt verzocht zijn antwoord aan de predikanten van Amsterdam te sturen die het vervolgens met de raad van Edam kunnen communiceren. Met de bepaling dat dit in elk geval moet gebeuren, “hetsij dat die clausele voorschreven daerinne gevonden sal worden ofte niet.” En daarmee is Amsterdam voldoende gemachtigd om een beslissing te nemen. Niet bekend is of een dergelijke brief Helmichius bereikt heeft en of hij antwoordde. In 1589 is men in Noord-Holland evenwel in de veronderstelling dat de geschreven acta van de nationale synode 1586 bij de scriba berusten.²⁰ Van de handgeschreven acta 1586 is in elk geval een (klein) ‘extract’ van Helmichius’ hand

16) “Helmichius aan Cornelii, 10 september 1587,” in: Hendrik Quirinius Janssen en Johan Justus van Toorenenbergen (red.), *Werken der Marnix-Vereeniging III/IV*, 75. Preses Kimedoncius is blijkbaar niet bereikbaar. In de volgende brief schrijft Helmichius dat Cornelii “in absentie Praesidis my de naeste is” die hij om advies kan vragen (a.w., 75).

17) “Helmichius aan Cornelii, 7 november 1587,” in: Janssen en van Toorenenbergen, *Werken der Marnix-Vereeniging III/IV*, 75.

18) Rutgers, *Acta*, 611v. Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, *Het boeck der Psalmen Davids. Wt de Hebreische spraecke in Neder-duytschen dichte, op de ghewoonlijcke Francoische wyse ouergheset* (Antwerpen: Gilles van den Rade, 1580). Een suggestie van de classis Oostvlaanderen aan de synode Middelburg botste met de stelling van Brabant (a.w., 420v). Onder stukken van de nationale synode 1586 bevindt zich een ontwerptekst ‘Annotatie van Eenighe redenen und middelen omb bequaemelicken in te voeren die Psalms St. Aldegonii’ (Historisch Centrum Overijssel, archief 0373.1 (Nederlands Hervormde Kerk, provinciale synode Overijssel 1579v, inv.nr. 110)). Intussen werkte Marnix aan een herziening. Dat het niet tot invoering kwam heeft te maken met het uitblijven van een volgende nationale synode. Zie Willem Heijting, *Profijtelijke boekskens: Boekcultuur, geloof en gewin: historische studies* (Hilversum: Verloren, 2007), 124-142.

19) Reitsma en van Veen, *Acta I*, 151 (art. 7).

20) Van belang is ook dat de classis Amsterdam op de particuliere synode 1589 vraagt naar de volgende

bewaard gebleven over de zaak-Henricus Bulckius uit twee vergaderingen van de synode in juli.²¹ Rutgers dateert het uittreksel als “twijfel gevraagd en gegeven in 1592.” Dat zou betekenen dat de acta van de nationale synode 's-Gravenhage 1586 in dat jaar nog in Helmichius' bezit en door hem bij zijn verhuizing van Utrecht naar Delft meegenomen waren.

Wanneer F.L. Rutgers het voor zijn uitgave van de kerkorde van Den Haag 1586 verzamelde materiaal presenteert, begint hij met de typering van Helmichius' werk: “aan wier notulen zoveel zorg besteed is, als aan de acta der Haagsche Synode van 1586.”²² Na dit met aanhalingen uit de briefwisseling tussen scriba Wernerus Helmichius en assessor Arnoldus Cornelii geïllustreerd te hebben vervolgt hij: “Toch is al die arbeid zo goed als vergeefs geweest; want de bedoelde acta zijn reeds spoedig zo spoorloos verdwenen dat zelfs geen der jongere tijdgenoten ze weer aan de dag kon brengen.” Vervolgens refereert Rutgers dat de kerkenraad van Amsterdam, de door Den Haag 1586 aangewezen samenroepende kerk voor de eerstvolgende nationale synode, in de aanloop naar Dordrecht naar de acta van de laatstgehouden nationale synode op zoek was. Met het resultaat dat “men niet en can vinden de Acta vant jaer 86, waarmede dese kerck opgeleyt wort het Synodus Nationael te bevorderen.”²³ Bij het ontbreken van de Haagse handelingen treft het bijzonder dat we wel beschikken over een authentiek exemplaar van de nieuwe liturgische formulieren.

4 Vijf liturgische formulieren in een uniek handschrift

Van Langeraads ontdekking van een uitvoerig handschrift van de tafel van de Haagse synode intrigeert, vooral als we beseffen hoe weinig we weten over haar agenda en werkwijze. De handgeschreven acta zijn niet bewaard gebleven. Dit unieke document is bewaard in het archief van de classis Dordrecht. Het bevat naast (een verkorte versie van) het doopsformulier ook een formulier voor de eerste bevestiging van predikanten, een voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen, een voor de afsnijding van een lid van de gemeente en een formulier voor de wederopneming van een eerder gebande persoon. Bovendien bevat het handschrift nog twee andere teksten voor het kerkelijk leven. Een gedetailleerde beschrijving is nuttig om een goede indruk van het belang van de brontekst te krijgen.

nationale synode die in dat jaar volgens het besluit van de voorafgaande generale synode (immers na drie jaar) gehouden zou moeten worden (Reitsma & van Veen *Acta* I, 153; art. 13; vgl. ook acta 1590, art. 3 in: a.w., 155).

21) Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, 589-592 (uit Oud-Synodaal Archief, nr. I, 7).

22) Rutgers, *Acta*, 481.

23) Rutgers, *Acta*, 482, met verwijzing naar zijn *Het kerkverband der Nederduits Gereformeerde Kerken gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen Kerkeraad in den aanvang der 17^e eeuw* (Amsterdam: J.H. Kruijdt, 1882), 14 n.1). In augustus 1618 bleken de acta van 1586 waarin de opdracht aan Amsterdam stond, onvindbaar.

Direct op het toegezonden en ondertekende afschrift van de kerkorde en na een copie van de acte van autorisatie van Leicester volgen in dit dossier van de classis Dordrecht de genoemde teksten onder de volgende opschriften:

- Forme om te doopen
- Forme vande bevestiginghe der dienaren des woorts die noyt tevooren gedient en hebben
- Forme vande bevestiginghe der ouderlinghen ende diakenen daer²⁴ deselfde ghelyck ofte tsamen bevesticht worden
- Forme des bans ofte affsnydinghe vander ghemeinten
- Forme van wederopneming des affgesneden in de Ghemeente Christi
- Forme van inspectie over de ghemeyne kercken te houden volgende den articulen der kerckenorderinghe²⁵
- Schoelorderinghe overgegeven onder correctie aen syn Excellentie den Graeve van Leycester.²⁶

Evenals de handgeschreven kopie van de kerkorde is ook deze laatste tekst ondertekend door preses Kimedoncius en assessor Cornelii. Daarop volgen nog een deel van de schoolorde, plus een tekst over de afhandeling van de zaak-Coolhaes van Leiden (25 juli 1586) en een over de zaak-Herbertsz van Gouda (31 juli 1586). Bij dit dossier behoeften de formulieren voor avondmaalsviering en huwelijksbevestiging niet te worden toegevoegd, omdat die – anders dan het in 1574-75 verkorte doopsformulier – niet gewijzigd waren. Dit is het eerste en enige document waarin de vier liturgische formulieren die de synode in 1586 opstelde, in handschrift zijn aangetroffen en dat iets van de wordingsgeschiedenis onthult.

Wat betekent het dat dit dossier in het archief van de classis Dordrecht is aangetroffen? Dordrecht gold als oudste stad van het gewest Holland. Daar was de eerste voltallige nationale synode in 1578 gehouden en zou uiteindelijk in 1618-1619 ook de laatste gehouden worden. Toch kan dit nauwelijks een reden zijn aan te nemen dat vooral of alleen de kerk te Dordrecht dit document door het moderamen van de synode te Den Haag kreeg toegezonden. Er is geen begeleidend schrijven bekend. De samenhang van kerkorde en liturgische formulieren in het afschrift zoals dat aan de classis Dordrecht werd toegezonden doet vermoeden dat in augustus 1586 aan elke classis in de onderscheiden provincies zo'n dossier gestuurd is. De kerkorde van de synode 1586 is in afschrift en met oorspronkelijke handtekening van de vier moderamenleden in verschillende kerkelijke archieven aangetroffen.

24) *daer*: op plaatsen waar.

25) Vgl. de door Rutgers aan het *Placaatboek* ontleende 'Aanhangsel des Synodi Nationalis, gehouden in 's-Gravenhage den 20 Juny 1586, behelzende de forma van de inspectie of visitatie by den Classen, te doen volgens den 40. Artikel van de Kerken-Ordering' (*Acta van de Nederlandsche synoden*, 506v). Deze kunnen met het afschrift uit de classis Dordrecht vergeleken worden.

26) Algemeen Rijksarchief, archief classis Dordrecht 1573-1932, inv.vr. 77.

Het boek van de provinciale synode Overijssel bijvoorbeeld begint met het afschrift, ondertekend door de leden van het moderamen: de kerkorde van 1586 is voorin het “Synodael boeck” gebonden²⁷ Dat moderamen van de nationale synode was samengesteld uit de Middelburgse predikant Jacobus Kimedoncius (c.1550-1598) die preses was, Werner Helmichius (1551-1608) uit Utrecht die als scriba optrad,²⁸ en Arent Cornelisz. Croese (Arnoldus Cornelii Crusius, 1547-1605), assessor. Alle drie hadden wortels in de ‘gemeenten onder het kruis’, dat wil zeggen in de Zuidelijke Nederlanden die weer onder Spaans gezag stonden. Kimedoncius, waarschijnlijk in Duitsland geboren, was in 1584 uit Gent gevlucht. Helmichius diende als eerste gemeente die van Frankfurt am Main. Croese had na zijn studie in Heidelberg eerst in Frankental gediend. Hun signatuur waarmerkt de echtheid van de afschriften van de kerkorde die de synode te Den Haag in 1586 vaststelde en aan classes toestuurde.

Een vergelijkbaar dossier met liturgische formulieren is echter nog in geen ander archief geïdentificeerd (terwijl wel meerdere afschriften van de kerkorde bewaard zijn). Hoe belangrijk is het manuscript van de classis Dordrecht? Bestudering van het handschrift bracht ons tot de conclusie dat de tekst van de bevestigingsformulieren niet de definitieve kan zijn. Het aantal verschrijvingen en doorhalingen doet vermoeden dat het om een werkexemplaar gaat.²⁹ Mogelijk hebben we in genoemd dossier te maken met een werkexemplaar van een van de synodeleden, en wel van Jeremias Bastingius (1551-1595). Deze was vroeg in 1586 – na de val van Antwerpen – predikant te Dordrecht geworden en door de provinciale synode Zuid-Holland afgevaardigd naar de nationale synode te ‘s-Gravenhage.³⁰ Mogelijk ook was hij zelf bij de opstelling van de formulieren betrokken.

Zo blijkt het belang van dit manuscript vooral daarin te liggen dat het enig vermoeden geeft van de werkwijze ter synode. Een afgevaardigde of een kleine commissie moet met de opdracht om aan het cluster formulieren te schrijven aan de slag zijn gegaan. We weten niet of er één of meerdere schrijfrondes zijn geweest. Het dossier voor de classis Dordrecht laat zien dat de laatste (of in het

27) Stadsarchief Kampen, archief 285, inv.nr. 1, f. 12-12v; Stadsarchief Delft, arch. 445 (hervormde gemeente Delft), inv.nr. 341. Het archief te Delft bevat twee afschriften, één met oorspronkelijke handtekeningen (dat mogelijk aan de classis was toegezonden) en een kopie (voor de lokale kerk?). Andere exemplaren in: archief provinciale synode West-Friesland, inv.nr. 77; archief classis Sneek van de Nederlands Hervormde Kerk 243-01, inv.nr. 87.

28) Helmichius was eerder predikant te Frankfort am Main (1576), daarna in Utrecht (1579) en zou nog in Delft (1590) en Amsterdam (1602) dienen. Lit. Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederland Protestantisme [BGLNP] II, 237-239; Jan Hania, *Wernerus Helmichius* (Utrecht: H. Honig, 1895). G.P. van Itterzon noteert: “Zijn notulen, die door tijdgenoten werden geprezen, zijn verloren gegaan” (BLGNP II, 237).

29) Moses Lim zal in zijn dissertatie over het formulier voor de (eerste) bevestiging van een predikant en dat voor de bevestiging van ouderling en diaken dit documenteren.

30) Hoewel Bastingius pas op 19 augustus 1586 door de classis Dordrecht ontvangen werd (Classicale acta, dl. 1, 219), was hij al vroeger gedurende zes maanden met een provisioneel beroep te Dordrecht en kon hij dus afgevaardigd worden (Doede Nauta in BLGNP 2, 46). Zie de credentiebrieven van Zuid-Holland en een fragment van de acta van de provinciale synode Zuid-Holland, geciteerd naar het zgn. Boek van Cabeljauw in: Rutgers, *Acta*, 523v, 536). Bastingius zelf was niet op die provinciale synode aanwezig.

geval van de bevestigingsformulieren voor predikant enerzijds en ouderling en diaken anderzijds een voorlaatste) handgeschreven versie van de tekst geschikt was om hetzij aan de drukker ter hand te stellen, hetzij door een lid van de synode meegenomen te worden.

5 De vondst van drukken uit 1586

Systematisch onderzoek van Bijbels, Psalmboeken en Catechismusuitgaven bracht eerst een exemplaar aan het licht van *Het Nieuwe Testament* in de uitgave van Jan Paedts Jacobszoon te Leiden van het jaar 1586.³¹ Daarbij was gebonden *De C.L. Psalmen Davids*, ook van Paedts met dezelfde plaats en hetzelfde jaar, “Mitsgaders den Christelijcken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden” (met nieuwe nummering van bladzijden). Onder de “ceremonien” vinden we het zevental formulieren, dat wil zeggen: het door Den Haag verkorte doopsformulier, ongewijzigd de formulieren voor avondmaal en huwelijk én de vier nieuwe formulieren die de synode liet opstellen en vaststelde.³² Beschikten we aan het begin van het project over een Bijbeluitgave van Paedts uit 1589, waarin de Haagse formulieren aangetroffen werden, nu was in één keer het gat van drie jaren gedicht. Bij de Bijbel uit 1589 was de vraag geweest: waren de Haagse formulieren al in 1586 bekend geworden in de kerken en hoe kwam het manuscript, drie jaar later, bij de drukker in Leiden terecht? Met de vondst van het kerkboek uit 1586 was duidelijk dat de synode nog in hetzelfde jaar gezorgd heeft dat de zeven formulieren in druk zouden verschijnen en voor de liturgie beschikbaar kwamen.³³

Een tweede vondst bracht ons nog dichter op de huid van de Haagse synode. Er bleek namelijk een aparte druk te bestaan (niet van het zevental formulieren zoals dat in het Psalmboek van Paedts

31) Gebruikt exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Deze voor ons onderzoek cruciale vondst staat op naam van Wouter Kroeze die een dissertatie over het doopsformulier voorbereidt. Ook de identificatie van de volgende titel (n. 30) is door hem gedaan.

32) Rond het jaar 1900 speelde een discussie tussen de kerkhistorici Herman Huber Kuyper, Lambregt Abraham van Langeraad en Maurits Albrecht Gooszen naar aanleiding van het belang van Van Langeraads vondst van het manuscript met de tekst van de zeven formulieren. Was hiermee bewezen dat de synode 1586 ‘de liturgie’ vaststelde (en dat dit niet pas in 1618 gebeurde)? Zolang we de acta van 1586 niet kennen kan de wordingsgeschiedenis alleen in grove lijnen getekend worden. Vgl. Lambregt Abraham van Langeraad, “De liturgie bij de Hervormden in Nederland. Een kerkhistorische studie”, *Theologisch Tijdschrift* 35 (1901): 123-159, 420-520; id., *De tekst van de liturgie der Nederlandsch Hervormde Kerken met naschrift van M.A. Gooszen* (Leiden: E.J. Brill, 1901); Herman Huber Kuyper, *De authentieke tekst van de liturgische formulieren gehandhaafd tegen prof.dr. M.A. Gooszen* (Amsterdam - Pretoria: Höveker - Wormser, 1901); Herman Huber Kuyper, *Is de authentieke tekst der liturgie in 1586 of in 1618 vastgesteld? Antwoord aan dr. L.A. van Langeraad op diens De tekst van de Liturgie der Nederlandsche Gereformeerde Kerken* (Amsterdam - Pretoria: Höveker - Wormser, 1902).

33) In 1587 liet Paedts nog eenmaal een uitgave van de Psalmen van Datheen verschijnen waarbij als vroeger de drie formulieren waren opgenomen. Dit curieuze feit is mogelijk te verklaren uit oude voorraad die de drukker met nieuw titelblad op de markt bracht.

zou verschijnen maar) van de vijf formulieren waaraan de synode in 1586 de hand had gelegd. Hoewel zonder titelblad, kan aan de hand van het colofon vastgesteld worden dat dit bundeltje formulieren te Delft verscheen en in-octavo formaat gedrukt was door Aelbrecht Hendricxs., eveneens in 1586.³⁴ Uit onderstaande opsomming van de vijf titels van de Haagse formulieren is de overeenkomst met het hierboven gegeven overzicht van de inhoud van het dossier uit de classis Dordrecht duidelijk.

De unieke uitgave Delft: Aelbrecht Hendricxsz., 1586 bevat de volgende formulieren:

- Forme om den. H. Doop vvt te richten (1-7)
- Forme om te bevestighen de Dienaers des Woorts, die noyt te voren ghedient hebben (7-17)
- Forme van bevestiginge der Ouderlinghen ende Diaconen, daermen deselfde teghelijck bevesticht (18-28)
- Forme des Bans ofte Afsnijdinghe vander Ghemeente (28-32)
- Forme van vvederopneminghe des afghesneden inde Ghemeente Christi (33-38).

Het is een kleine stap van het handgeschreven werkexemplaar van de Haagse formulieren uit de classis Dordrecht naar de Delftse druk en via de Delftse druk naar de opname in het kerkboek van Jan Paedts te Leiden. Na sluiting van de nationale synode op 1 augustus 1586 zijn deze drukken op korte termijn gerealiseerd. Niet alleen de kerkorde, in handgeschreven kopieën aan de kerken gezonden, maar ook de liturgische formulieren zijn zo spoedig mogelijk aan de kerken ter beschikking gesteld.

We vermoeden al dat er vroege drukken van de formulieren van Den Haag bestaan kunnen hebben, omdat enkele passages in contemporaine brieven daarop leken te zinspelen. Zo schreef de graaf van Leicester al direct op 1 augustus 1586 tevreden te zijn met de vastgestelde kerkorde en wenste die

te communiceren met de Heren Staten en vervolgens die te laten drukken, mitsgaders de formulieren daarbij, ende de XX[X]VII Artijckelen, t'en eijnde die overall onderhouden worden, begeerende meede deselve gedruckte exemplaren haare Majesteit van Engelandt enighe over te seijnden.³⁵

Deze gedrukte exemplaren zouden in de eerste plaats de formulieren moeten bevatten, maar een dergelijke uitgave is niet gevonden.

In scriba Helmichius' brief van 30 augustus 1586 aan Cornelii benoemde hij verschillende zaken die ter synode dienden en betreurde het dat "door ons haesten" niet alle zaken zorgvuldig zijn afgewerkt. Verschillende afgevaardigden hadden haast om te vertrekken. Zijne Excellentie, de graaf van Leicester, zou niet alle instructies onder ogen gekregen hebben. Die hadden hem overhandigd

34) OTM: Hs. III H 31(2). Titelpagina ontbreekt. Zie het exemplaar van de Universiteit van Amsterdam (Allard Pierson), <https://www.uvaerfgoed.nl/beeldbank/xview?identifier=hdl:11245/3.3443>, geraadpleegd 3 oktober 2022

35) Rutgers, *Acta*, 619, geverifieerd en aangevuld vanuit originele Boek van Cabeljauw in: Het Utrechts Archief, in: Oud-Synodaal Archief, Nationaal, inv.nr. 1401: Boek van Cabeljauw, 375.

moeten worden “solenniter neffens de kerkenoordeninge.”³⁶ Een week later berichtte Helmichius hij aan Cornelii te Delft: “ick hebbe u liever brieff ontfangen mitsgaders de copyen ofte gedruckte exemplaren van de formulieren, ende sal de distributie doen als u lieve schrijft.”³⁷ Dit kan wijzen op de Delftse uitgave bij Aelbrecht Hendricxsz. Opnieuw benoemt hij dat zij onder druk werken omdat de synode te haastig gesloten is. De woordkeus “copyen ofte gedruckte exemplaren” wijst op een druk als die in Delft door Aelbrecht Hendricxzn gerealiseerd is. Daarbij zal Arent Cornelisz., predikant te Delft en drijvende kracht achter de samenroeping van de synode die als assessor in het moderamen was gekozen, bemiddeld hebben.³⁸

6 Aanwijzingen voor agendering van liturgische vragen

Dat de synode zich met liturgie en formulierteksten zou moeten bezighouden lag in de lijn van de verwachtingen. Er zijn zogenaamde particuliere vragen (vraagpunten ter agendering vanuit de particuliere synodes) bewaard gebleven die de agenda van de synode bepaalden. Een eerste vraag was bijvoorbeeld dat in de kerkorde gespecificeerd zou moeten worden bij welke zonden het middel van de excommunicatie gebruikt diende te worden. Het antwoord dat de vergadering vervolgens gaf is dat dit niet nodig was “wyl de voornaamste [zonden] in het formulier van het avondmaal uitgedrukt staan.”³⁹ Dergelijke vragen waren vanuit de provincies aan de nationale synode voorgelegd in de zogenaamde instructies. Omdat de originele instructies niet bewaard zijn, maar wel de ter synode samengestelde verzameling, is het niet eenvoudig te achterhalen uit welk ressort welke vraag komt. We namen hier de verzamellijst als uitgangspunt om te beschrijven welke liturgische momenten door de provincies in de voorbereiding van de synode in 1586 aangesproken zijn.

Ten aanzien van de doop wordt de nationale synode voorgehouden “dat oock de afvragingen voor den Doop ende het doopen selve eenformelick geschieden” moet. Dit is nodig omdat allerlei personen de doop bedienen, zoals “papen, vroe[d]vrouwen, boeren uit het Noorderlandt, etc.”. Daaraan gekoppeld is de vraag “oft niet goet en ware dat de dienaers eenderleij formulare om te Doopen ghebruicken.”⁴⁰ Dit verklaart waarom de synode Den Haag bepaalde welk formulier voortaan, na de

36) “Helmichius aan Cornelii, 30 augustus 1586,” in: Janssen en van Toorenenbergen (red.), *Werken der Marnix-Vereeniging* serie III, deel IV (Utrecht: Kemink & Zoon, 1880), 53. Over Cornelii tijdens de Haagse synode, zie Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz*, 209-214.

37) Helmichius aan Cornelii, 6 september (stylo vetero) 1586, in: Janssen en van Toorenenbergen, *Werken der Marnix-Vereeniging* III/IV, 54. De brief van Cornelii is geen antwoord op Helmichius’ schrijven van 30 augustus, omdat Cornelii hem meldde recent geen brief ontvangen te hebben.

38) Zie over hem Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz*, 131-138 (‘Cornelisz als prediker en liturg’ en zijn werk aan een doopsformulier voor volwassenen). Pottenbakker Aelbrecht Hendricksz was ouderling in Delft (a.w., 234).

39) Rutgers, *Acta*, 508.

40) Rutgers, *Acta*, 545 (sub 12).

verkorting in 1574-75, gebruikt moest worden. Inzake het avondmaal wordt alleen geopperd of het niet beter zou zijn om het brood aan iedere avondmaalsganger in de hand te geven dan het op de schaal aan te reiken. Hoe de synode deze vraag beantwoordde ontbreekt.⁴¹

Ook de vraag naar een formulier voor afsnijding en wederopneming is uit de kerken in de provincies opgekomen. Dat blijkt uit de vraag “Oft niet goet en ware een zeker formulaer te ghebruicken niet alleen in de voorstellinge ende excommunicatie [...]”. Daarbij wordt gewezen op artikel 39 van de particuliere vragen van de synode Middelburg 1581, maar die regelgeving blijkt niet in praktijk gebracht te zijn. Wie de oorsprong van het formulier van de afsnijding wil traceren, moet dus in ieder geval tot 1581 teruggaan.⁴² Voor de synode te Den Haag is ook de volgende vraag genoteerd: “Item of die excommunicatie te ghebruicken sij teghen sonden die geheel ghemeijn ende ons boven thoofte gewassen zijn.” Dit betekent waarschijnlijk of excommunicatie vooral dient te gebeuren bij veel voorkomende zonden. Ook het formulier voor de wederopneming van afgesneden personen komt uit genoemde vraag voort, namelijk “Oft niet goet en ware een zeker formulaer te ghebruicken [...] oock in de aenneminge met schultbekenninge der poenitenten.”⁴³ De vragen vanuit de particuliere synoden vormden dus de aanleiding om nieuwe formulieren op te stellen en zo, in lijn met Leicesters doel met de synode, de eenheid van de gereformeerde kerken – dus ook in liturgie – te bevorderen.

7 Vervlechting van liturgie en kerkorde

In een brief aan de predikanten maakt de synode duidelijk dat de kerkorde, waarvan elke provinciale synode van hun gedeputeerden een kopie ontvangt, “niet alleen in u lieder vergaderinge te lesen, ’t aenhoren ende uijt te geven, maer oock deselve in allen haren stucken onverbrekelick te onderhouden.”⁴⁴ Ook deze vastgestelde kerkorde van 1586 verwijst een aantal malen expliciet naar de formulieren en vlecht zo het bedoelde gebruik ervan in de regelgeving in. Zo bepaalt artikel 4 dat de openlijke bevestiging van een predikant zal gebeuren “met behoorlijcke stipulatie ende afvraginghen, vermaninghen, Ghebedt ende oplegging der handen vanden dienaar die de bevestiginghe doet

41) Rutgers, *Acta*, 546 (sub 13).

42) Rutgers, *Acta*, 546 (sub 14); vgl. a.w., 410v (voor Middelburg 1581 terzake). De acta van Middelburg bevatten in het antwoord op de vraag “Welcke de bequaemste forme van afsnydinghe zij?” de aanzet tot een formulier (a.w., 411v). Een eerste aanzet is te vinden in artikel 31 van Emden, *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571*, red. Johann Friedrich Gerhard Goeters (Neukirchen: Neukirchner Verlag, 1971), 34v.

43) Rutgers, *Acta*, 546 (sub 14).

44) Ook wordt aangedrongen op het houden van de classicale proposities “om malcanderen in de handelinghe der Schriftuere te oeffenen ende die leere in hare suiverheit dies te beter te onderhouden.” De Nederlandse Geloofsbelijdenis, die nog anno 1582 herdrukt is, zullen zij ondertekenen ‘tot een teecken der eendrachticheit met allen wel gevoelenden kercken inde leere der Waerheit’ (Rutgers, *Acta*, 620v).

(ofte eenigen anderen, daer meer Dienaeren zijn) toegaen sal, Naer het Formulier daarvan zijnde.”⁴⁵ Het strookt geheel met de oorspronkelijke titel van het formulier dat het hier gaat over de wettige beroeping van hen die niet eerder predikant waren. Na beroeping naar een andere gemeente moeten wel de “voorgande stipulatie ende gebeden” bij de bevestiging gebruikt worden, maar het formulier (als geheel) wordt niet genoemd (art. 5). Ook in het artikel over de verkiezing en bevestiging van ouderlingen vermeldt de kerkorde dat het laatste zal gebeuren “volghende het formulaer daarvan zijnde” (art. 20).⁴⁶ Bij de diakenen staat alleen kort dat hun bevestiging op dezelfde wijze als bij de ouderlingen zal geschieden (art. 22).

In het vierde hoofddeel van de Haagse kerkorde, namelijk over “de censure ende kerckelijcke vermaninghe”, wordt bij de excommunicatie het formulier van de ban of afsnijding niet genoemd (art. 70). Dat gebeurt wel als vervolgens de mogelijkheid van wederopname in de gemeente beschreven wordt. Die feestelijke gebeurtenis wordt nauw aan de viering van het avondmaal gekoppeld. Wie zich in de weg van boetvaardigheid met de gemeente wil verzoenen wordt “openbaerlijck met professie zijner bekeeringhe weder opghenomen [...], volghende het formulier daarvan zijnde” (art. 71).⁴⁷ Deze artikelen illustreren hoe kerkorde en formulieren als een geheel in afschrift aan de kerken werden toegezonden, zoals het manuscript van de classis Dordrecht toont.

8 Implementatie en gebruik van de formulieren in de provincies

In de acta van de provinciale synodes is vanaf 1586 het effect van de besluiten van Den Haag te traceren. Eerder is genoemd dat het handschrift van de kerkorde het begin van een nieuw “Synodael boeck” van de provinciale synode Overijssel vormde en door de aanwezige predikanten vanaf dat jaar ondertekend werd.⁴⁸ In januari 1587 sprak men over “den articulen des synodi nationalis” om die aan de heren Staten van Overijssel te presenteren “met die bijgevoechde acte sijner Execellentie.”⁴⁹ In de zitting van juni 1587 “Sijn gelesen die acta des nationalen synodi van den Haghe” met als doel die in alle kerken in te voeren “ende sulcx besonder dewille die acten desselven synodi van Ridderschap ende Steeden deser lantschap neffens sijn Excellentie geconfirmeret.”⁵⁰ Vervolgens nam de synode besluiten ter effectuering van de artikelen 4, 20, 21 en 55 van de kerkorde. Bij het laatste sprak de synode

45) Rutgers, *Acta*, 488.

46) Rutgers, *Acta*, 492.

47) Rutgers, *Acta*, 504.

48) Reitsma en Van Veen *Acta* 5, 206v. Nog in 1606 is het antwoord op de vraag of Overijssel “anders als die generael is” ook een eigen kerkorde heeft kort en krachtig “dat men zich behoort te richten na de acten des nationalen synodi Hagensis” (o./c, 265, art. 23). De “acten Hagensis” is de kerkorde zoals die in 1586 in het Synodael boeck opgenomen is.

49) Reitsma en Van Veen, *Acta* 5, 207 (nr. 2).

50) Reitsma en Van Veen, *Acta* 5, 216 (art. 2).

speciaal “van het leesen des formuliers an die tafel voor die bedieninge des nachtmaels, daermeede die gemeente an een seecker forme gewennet werde ende daerdoor den grondt van den handel des avontmaels te beeter leeren verstaen.”⁵¹ Ten aanzien van het huwelijk werd bepaald:

daermeede die gemiente met lange vermaningen niet werde opgehouden, sollen die ministri vermaent sijn here predigen te vercorten ende int trouwen uit den boecke des formuliers, daarvan gestelt sijnde, ende etwas geabbrevieeret voorlesen, welverstaende dat hetselve formulier oock sal geachtvolget worden, als daer sullen getrouwet worden, dewelcke den anvanck hares ehesants met onordentlicke tesamenlopinge begonnen hebben.⁵²

Het “boecke des formuliers” kan hier zowel het oorspronkelijke kerkboek van Datheen als de uitgave van Hendricxsz (Delft, 1586) aanduiden.

Ten aanzien van een van de nieuw geschreven formulieren valt de aandacht voor dat van excommunicatie op in de classis Schieland-Rotterdam. Intrigerend is al in de classisacta van eind augustus 1586 de vermelding te lezen dat de predikant Cornelis Gillisz. in deze classis opdracht krijgt het “formulair van de excommunicatie by hem gedaen over Michel Andriesz.” in het classisboek te (laten) optekenen. Michel Andriesz. was eerder als predikant te Zevenhuizen afgezet en Cornelis was hem opgevolgd.⁵³ In 1582 spoorde de classis de nieuwe predikant al aan de man “voor te stellen in zyner kercke tot der excommunicatie.” Als in 1586 sprake is van “t formulair van de excommunicatie by hem gedaen” kan het gaan om een voor die gelegenheid opgestelde en uitgesproken tekst. Het is ook mogelijk dat het hier om een eerste gebruik van de (in dat geval zeer recent ontvangen) “forme des bans” van de nationale synode van Den Haag gaat. De verslaggeving van de zitting van 26 augustus 1586 van de classis Schieland is grotendeels gewijd aan de implementatie van de kerkorde die kort tevoren was aanvaard. Hier is van belang dat de classis reden ziet om naar aanleiding van artikelen over de sacramenten uit te spreken “dat een yegelycke dienaer hem regulere na het formulaer des doops.” Vervolgens bepaalt de classis ten aanzien van de liturgische plaats van het avondmaal: “Het formulaer des avontmaels sal voor de tafel gelesen worden.”⁵⁴ Gebruikte de synodaal vastgestelde teksten de term “forme”, de classis hanteert “formulaer/formulair” in het geval van doop, avondmaal en excommunicatie.

51) Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 216 (art. 6).

52) Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 218 (art. 12). Vgl. over de visitatie artikel 14 (Reitsma en Van Veen *Acta V*, 218) en op de ambten artikel 3 uit de acta van gedeputeerden van de synode 1588 (Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 222).

53) *Classicale Acta 1573-1620, dl. III: Particuliere synode Zuid-Holland Classis Rotterdam en Schieland 1580-1620*, J. Bouterse (red.) ('s-Gravenhage: ING, 1991), 6-13 (suspensie Michel Andriesz.), 28, 32 (“metter excommunicatie over hem voortvaren”), 35v (advies te vragen aan de classis van Delft).

54) *Classicale Acta 1573-1620, dl. III: Particuliere synode Zuid-Holland Classis Rotterdam en Schieland 1580-1620*, J. Bouterse (red.), 67v (art. 5 over “t formulair van de excommunicatie”; art. 10-27 over verschillende artikelen van de kerkorde).

De provinciale synode Zeeland bepaalde in 1591: “De dienaers sullen int doopen het formulier van de instellinge ende gebruyck des doops, dat tot dien eijnde gedruckt is, gebruycken.” Ook bepaalde de vergadering dat “het formulier des nachtmaels, mitsgaders het gebed daertoe dienende, voor de tafel sal gelesen worden.”⁵⁵ Deze artikelen maken deel uit van de kerkorde van Zeeland van dat jaar. De “forme van discipline”, die daarin beschreven wordt, betreft de procedure, uitgewerkt in meerdere artikelen van de kerkorde. Bij de laatste fase bij hardnekkige verwerping van alle vermaan is bepaald: men zal “tot der voller excommunicatie procederen nar het formulier daarvan synde.”⁵⁶

Ook in de provinciale synode Friesland 1587 klinkt de echo van de besluiten van de nationale synode. Daar “werden alle dieners belast die form van die bedieninge der dope ende die gebeden (in synodo van ‘s-Gravenhage gementioneert) soveel moglick te achterfolgen.”⁵⁷ Men was er op de hoogte van de besluiten. In 1589 bepaalde de provinciale synode: “Aengaende den gebeden, den bedieninghen des doops, des nachtmaels ende des houwelycx is besloten dat de dienaren tegelycken ende eendrachtich sullen volgen den synodalen acta ende formularen daarvan gemaect, gedruckt ende yeder classi toegesonden.”⁵⁸ Hier wordt niet alleen eraan herinnerd dat de nationale synode 1586 formulieren opstelde en liet drukken, maar ook horen we nu dat die druk – waarschijnlijk die van Aelbrecht Hendricxz. te Delft – aan elke classis werd toegezonden.

9 Perspectieven: liturgie, biografie en theologie

De laatste nationale synode van de gereformeerde kerken die in de 16^e eeuw gehouden zou worden, toonde in liturgisch opzicht daadkracht door binnen de vergaderduur van zes weken het aantal formulieren tot zeven uit te breiden. Het manuscript uit de classis Dordrecht blijkt een werkexemplaar dat door de identificatie van de eerste uitgave (Delft: Aelbrecht Hendricxz., 1586) gevalideerd is. Zo zijn de formulieren aan de kerken in (voorlopig) finale vorm toegezonden. Zo werden zij in het kerkboek opgenomen (Leiden: Jan Paedts, 1586). De snelle druk illustreert het belang dat de graaf van Leicester en het moderamen van de synode aan de eenheid van de kerken hechtte.

Ons onderzoek zette enkele persoonlijkheden in de schijnwerper die ook aan het schrijven van de vier nieuwe liturgische formulieren kunnen hebben bijgedragen. In de eerste plaats was er Jacobus Kimedoncius (-1596), die aan het Collegium Sapientiae te Heidelberg had gedoceerd en er collega van Zacharias Ursinus was. Daarna doceerde hij te Genève, promoveerde er en werd rector van het Collegium in Heidelberg. Ook diende hij als hoogleraar aan de academie in Gent tot de val van de stad, was

55) Reitsma en Van Veen, *Acta* 5, 25 (art. 49 en 52).

56) Reitsma en Van Veen, *Acta* 5, 28v (art. 68-31).

57) Reitsma en Van Veen, *Acta* VI, 26 (art. 21).

58) Reitsma en Van Veen, *Acta* VI, 40 (art. 2). Opvallend is dat de drie (meest gebruikte?) formulieren die al in het kerkboek van Datheen stonden, specifiek genoemd worden. Daaraan toegevoegd zijn nu de “formulieren daarvan”, namelijk (door de synode) gemaakt.

korte tijd predikant te Middelburg en als zodanig afgevaardigd naar de nationale synode te Den Haag, en keerde in 1589 terug naar Heidelberg. Naast Kimedoncius als preses had Werner Helmichius als scriba zitting in het moderamen van de liturgische synode. Mogelijk eiste die taak al zoveel dat hij aan creatieve arbeid aan de formulieren niet kon deelnemen. Dat geldt wel voor de assessor, Arent Cornelisz. uit Delft, die contactpersoon met zijn drukker in Delft kan zijn geweest.⁵⁹ Van zijn hand zijn meer ontwerpen voor de liturgie bewaard gebleven. In verband met het nieuwe formulier voor de eerste bevestiging tot dienaar van het Woord treft het dat in handschrift ook een uitgewerkt ontwerp voor de examinatie van kandidaten is bewaard gebleven. Niet alleen schreef hij de vragen uit bij “d’examinate na de orden des Catechismi” (12 pagina’s), maar ook gaf hij er een liturgisch kader aan met eerst een “Gebet voor d’examinate eens toecomendem predicants inde ‘tsamencomste dess classis”, gevolgd door “Dancsegghinge ende gebet na d’examinate wanneer die noch niet is voleijndicht” en – na de talrijke vragen – de “Dancsegghinge ende gebet na de voleijdinge der examinate.”⁶⁰ De uitgeformuleerde tekst van de gebeden doet vermoeden dat dit document in de classis Delft daadwerkelijk gebruikt is. Nader onderzoek naar het werk en de rol van dit leidinggevend drietal kan licht werpen op de oorsprong van de vier nieuwe formulieren van ’s-Gravenhage 1586.

Dat geldt tenslotte ook van afgevaardigde Jeremias Bastingius. Ook hij was hoogleraar aan de academie te Gent geweest en als nieuwe predikant van Dordrecht afgevaardigd naar de synode 1586. In 1588 zou zijn commentaar op de Heidelbergse Catechismus gereedkomen en het licht zien.⁶¹ Bij de behandeling van Zondag 30 schrijft hij uitvoerig over de kerkelijke tucht. Nader onderzoek naar de relatie tussen de formulieren van Den Haag 1586 en het theologisch werk van Bastingius is gewenst. Van dit werk verscheen in 1591 een Nederlandse vertaling, de *Verclaringe op den catechisme der Christelicker religie*, van de hand van zijn collega in Dordrecht, Hendrick van der Corput (Corputius, 1538-1601). Intrigerend is dat al in 1581 ter synode te Middelburg genoteerd werd: “Hieremias Bastingius ende classe van Walcheren sullen maecten exegemata ouer den catechismus onser kercken.” De “exegemata” of verklaringen zouden de vorm van korte homilieën kunnen krijgen om jonge predikanten te helpen bij de voorbereiding van de leerdiensten. Het werk lijkt al zo ver gevorderd dat

59) In 1582 verscheen bij deze drukker *Antwoorde der dienaren des woordts [...]*, dat aan Arent Cornelisz. wordt toegeschreven, in verband met klachten tegen de synode van Middelburg, waarvan hij preses was geweest.

60) Stadsarchief Delft, archiefnr. 445 (Hervormde Gemeente Delft), inv.nr. 292.

61) Jeremias Bastingius, *In Catechesin religionis christianae, quae in ecclesiis. Et scholis tum Palatinatus tum Belgii traditor, exegemata sive commentarii* (Dordrecht: Johannes Canin, 1588). Een tweede editie verscheen in Heidelberg bij Hieronymus Commelinus, 1590. De vertaling is *Verclaringe op den catechisme der Christelicker religie* (Dordrecht: Jan Canin, 1591; Amsterdam: Corbnelis Claesz., 1591; Dordrecht: Jan Canin, 1594). Zie ook de editie door F.L. Rutgers in: *Bibliotheca Reformata*, dl. 7, 8, 9a (Amsterdam: J.A. Wormser, 1891). Een Engelse vertaling verscheen in Cambridge bij John Legatt, c. 1591; een Duitse in Neustadt a.d. Hardt bij Thomas Fabricius, 1596. Zie ook: Hieremias Bastingius, *Verklaring van de Catechismus der christelijke religie. Exegemata over den catechismus onser kercken*, 2 dln. (Ermelo: Uitgeverij Snoek, 2012).

aan druk gedacht wordt.⁶² Uiteindelijk zou Bastingius zelf kiezen voor de vorm van “exegemata” en zijn werk eerst in het Latijn uitgeven. Dat deed hij in 1588, twee jaar nadat hij aan de Haagse nationale synode had meegewerkt.⁶³ Dit is een van de eerste systematische werken die in de Nederlanden geproduceerd zijn. Deze verdienen nader onderzoek om de gang van de reformatie, ook van de liturgie in het formulierboek recht te doen.

Erik A. de Boer is professor of Church History at the Theological University Kampen-Utrecht, the Netherlands and associate researcher of the faculty of theology and religion at Free State University, Bloemfontein, South-Africa. In the research program ‘The Dynamics of Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: its Texts and their History’ he studies the twin formularies of excommunication and readmittance. His focus is also on *Den Siecken Troost*, found at the end of the printed liturgy.

E-mail eadeboer@tukampen.nl

 <https://orcid.org/0000-0001-9299-0491>

Moses Lim is promovendus at the Theological University Kampen-Utrecht, partaking in the research program The Dynamics of Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: its Texts and their History. He studies the formularies for the installation in the office of minister and in that of elder and deacon.

E-mail mlim@tukampen.nl

62) Rutgers, *Acta*, 371, 418, 438,

63) Ter provinciale synode Zuid-Holland 1587 werd geïnformeerd of de “exegemata super Catechismum, niet alleen Latine maer oock in Vlaemsch onder den drukker waren”. Men vroeg zich af of het wenselijk was “of men deselve oock int Vlaemsch te drucken sou voortvaren?”. Daarin stemde de synode toe op voorwaarde dat de vertaling de inhoud trouw weer zou geven (zo Rutgers in zijn biografische inleiding op de editie in *Bibliotheca Reformata*, dl. 7).